

Δημήτριος Α. Λιάκος - Νικόλαος Α. Μερτζιμέκης

ΤΑΦΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΟΥ Β΄ ΜΙΣΟΥ ΤΟΥ 19^{ΟΥ} ΑΙ.
ΣΕ ΑΓΙΟΡΕΙΤΙΚΑ ΚΑΘΙΔΡΥΜΑΤΑ
ΠΡΟΪΟΝ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗΣ ΠΡΟΠΑΓΑΝΔΑΣ;

Στις αγιορειτικές μονές Αγίου Παντελεήμονος¹ και Ζωγράφου², καθώς και στη βατοπεδινή σκήτη του Αγίου Ανδρέα³ στις Καρυές, γνωστή ως «Σεραΐ», υπάρχουν ταφικά μνημεία μέσα στο χώρο της αυλής, τα οποία ανήκουν σε σημαντικά και εξέχοντα πρόσωπα, που είτε διαδραμάτισαν σπουδαίο ρόλο κατά τη διάρκεια της μακραίωνης ιστορίας των εν λόγω καθιδρυμάτων, είτε συνδέονται με συγκεκριμένα ιστορικά γεγονότα. Όλα τα ταφικά μνημεία, στα οποία αναφέρεται η έρευνά μας, τοποθετούνται χρονικά στο β' μισό του 19ου αι.⁴

Το πρωϊμότερο μνημείο βρίσκεται στη σκήτη του Αγίου Ανδρέα και χρονολογείται το 1862 (εικ. 1). Πρόκειται για τον τάφο του πρώτου διακίου της σκήτης ιερομονάχου Βησσαρίωνα, που βρίσκεται ανατολικά του ναού του Αγίου Αντωνίου⁵. Περιβάλλεται από μεταλλικό κιγκλίδωμα και η πρόσβαση σε αυτό γίνεται από μια υποτυπώδη είσοδο μεταξύ δύο πεσσίσκων, όπου οδηγούν βαθμίδες ανόδου.

Ο τάφος είναι κτισμένος με ορθογώνιους δόμους και στην ανατολική

1. Για τη μονή του Αγίου Παντελεήμονος βλ. Leonid arhimandrit (Kavelin L. A.), «Ruskij monastyr Sviatogo Panteleimona Rusik», *Chersonskija Eparchialnaja Vedomosti (XEB)*, Odessa 1867. A. N. Murav'ev, «Afon-Rusik», *Trudy Kievskoji Duchovnoj Akademii (TKDA)*, τ. 3, 1880, σ. 433-447. A. B. Solov'ev, «Istoriiia russkogo monashestva na Afone», *Zapiski Ruskago Nauchnago Instituta v Belgrade (ЗРНИБ)*, 1932. Γ. Συμυρνάκης, *Το Άγιον Όρος*, Καρυές Αγίου Όρους 1988, σ. 658-679.

2. Για τη μονή Ζωγράφου βλ. G. Cvetinov, *Balgarskiiia manastir Zograf*, Sofia 1918. Συμυρνάκης, *Το Άγιον Όρος*, σ. 555-562. M. Kovachev, *Zograf – izsledvania i dokumenti I*, Sofia 1942. A. Bojkov, A. Vasiliev, *Hudozhestvenoto nasledstvo na manastira Zograf*, Sofia 1981. A. Bozhilov, *Osnovaneto na Svetata Afonska balgarska obitel Zograf*, Sofia 1995.

3. Για την ιστορία της βατοπεδινής σκήτης βλ. «Kratkij istoricheskij ocherk Russkogo na Afone Sviato-Andreevskogo obschezhitel'nogo skita. S prilozhением povestvovaniia o chudesah ot prinadlezhashej semu skitu ikony Bozhiej Materi “V skorbeh i pechaleh uteshenie”», *Odessa, Svjato-Andreevskago Obščezitel'nago Skita na Afoně (CAOCA)* 1890, και Συμυρνάκης, *Το Άγιον Όρος*, σ. 452-459.

4. Εκτός αυτών, στο κοιμητήριο της Σκήτης του Αγίου Ανδρέα έχουν εντοπιστεί ακόμη δύο ταφικά μνημεία του 20ού αι. (1902 και 1906) με μαρμάρινες επιτύμβιες στήλες.

5. Για το ναό του Αγίου Αντωνίου βλ. αναλυτικά, Μ. Πολυβίου, «Ο ναός του Πατριάρχη Σεραφείμ του Β' στη σκήτη του Αγίου Ανδρέα των Καρυών», *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση*, τ. 5, Αθήνα: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου, 1998, σ. 207-228.

του όψη υπάρχει μικρή μαρμαρίνη πλάκα που φέρει σε έξεργο ανάγλυφο το κρανίο του Αδάμ πάνω σε διασταυρούμενα οστά. Κάτω από το θέμα αυτό υπάρχει εγχάρακτη έμμετρη ρωσική επιγραφή σε τέσσερις στίχους:

«Человѣкъ ѿкъ трава
 днѣ егѡ ѿко цвѣтъ селѣниѣ такѡ ѡцвѣ
 тетъ ѿкъ дѡхъ проиде вѣ немѣ и не вѣдѣтъ
 и не познаетъ к томѹ мѣста своегѡ»

Σε μετάφραση:

«Άνθρωπος, ὡσεὶ χόρτος αἱ ἡμέραι αὐτοῦ ὡσεὶ ἄνθος τοῦ ἀγροῦ οὕτως ἔξαν-
 θήσῃ· ὅτι πνεῦμα διήλθεν ἐν αὐτῷ, καὶ οὐχ ὑπάρξει καὶ οὐκ ἐπιγνώσεται ἔτι
 τὸν τόπον αὐτοῦ». (Ψαλ. ΡΒ΄ 15-16)

Το πάνω τμήμα του τάφου επενδύεται με ορθογώνιες μαρμαρίνες πλάκες, από τις οποίες η καλυπτήρια πλάκα κοσμεῖται με σταυρό «τύπου Αναστάσεως», από τη βάση του οποίου υψώνονται τα σύμβολα του θείου πάθους.

Στη μαρμαρίνη επένδυση του τάφου εδράζεται κίονας με βάση από κοιλόκυρτα κυμάτια, που στο κάτω τμήμα της διαμορφώνεται ορθογωνική. Το κιονόκρανο αποτελείται από κυμάτια που εναλλάσσονται με οδοντωτές ταινίες, ενώ στην κύρια όψη του τα στοιχεία αυτά διακόπτονται από ορθογωνικό πλαίσιο. Στο πάνω τμήμα του κιονοκράνου, που διαμορφώνεται σχεδόν ημισφαιρικό, πατάει λατινικός σταυρός με ακτινωτό κόσμημα στο σημείο ένωσης των κεραιών του. Στην κύρια όψη του κορμού του κίονα (εικ. 2) αναγράφεται εγχάρακτη μεγαλογράμματη ρωσική επιγραφή σε είκοσι τρεις στίχους:

«МѢСТО
 ПОГРЕБЕНІЯ
 ПЕРВАГО
 ИГЗМЕНА
 СТАРЦА
 ОСНОВАТЕЛЯ
 ГО РЪССКАГО
 АНРЕЄЕСКАГО
 ОБЩЕЖИТЕЛНАГО
 СКИТЯ
 ИЕРОСХИМОНАХА
 ОТЦА
 ЕИССАРИОНАГО

ТОЛМАЧОВЪ
 СΚΟΝЧЯЕСΚЯГО
 26 АПРѢЛЯ
 1862 ГОДА
 3 ЧАСА ПО ПОЛЪНОСТ
 НЯ 57 МѢ ГОДА
 ОΥΤѢ РОЖДѢННЯ
 ПРОЖИЕСИ
 НЯ АΥΟΝѢ
 32 ГОДА»

Σε μετάφραση:

«Ενθάδε / κείται / ο πρώτος / Γέρων / Ηγούμενος / και δομήτωρ / ταύτης
 της ρωσικής / κοινοβιακής / Σκήτης / του Αγίου Ανδρέου / ιεροσκήμων /
 πατήρ / Βησσαρίων / Τολματσόβ / που απεβίωσε / την 26η Απριλίου / του
 έτους 1862 / την 3η ώρα μετά το μεσονύκτιο, / άγων το 57ον έτος / από γεν-
 νήσεως αυτού / και το 32ον / από της εν Άθω / εγκαταβιώσεως αυτού»⁶.

Ο εν λόγω Βησσαρίων (εικ. 3) είναι ο ένας από τους δύο Ρώσους μονα-
 χούς, που το 1830 με το όνομα Βασίλειος εγκαταστάθηκε στο κελλί της
 Αγίας Τριάδας, εξάρτημα της αγιορειτικής μονής Σταυρονικήτα. Εκεί εκά-
 ρησαν μοναχοί, ο μεν με το όνομα Βησσαρίων, ο δε με το όνομα Βαρσα-
 νούφιος⁷. Αυτοί οι μοναχοί αγόρασαν επ' ονόματί τους την κελλιώτικη ομο-
 λογία του Σεραγιού. Το 1842 προσχώρησε στην αδελφότητα και τρίτος μο-
 ναχός με το όνομα Θεοδώρητος. Εφτά χρόνια αργότερα, το 1849, το κελλί
 μετατρέπεται σε σκήτη και ο ιερομόναχος Βησσαρίων χειροτονείται δικαίος
 της από τον πρώην Αδριανουπόλεως Γρηγόριο, που μόναζε στη μονή Βατο-
 πεδίου. Μετά το θάνατο του Βησσαρίωνα το 1862, δικαίος της σκήτης ανα-
 λαμβάνει ο ιερομόναχος Θεοδώρητος⁸.

6. Τη μετάφραση της επιγραφής δημοσιεύει ο Σμυρνάκης, Το Άγιον Όρος, σ. 458: «Ενθά-
 δε κείται ο πρώτος Γέρων Ηγούμενος και δομήτωρ ταύτης της ρωσικής σκήτης του αγίου Αν-
 δρέου Ιεροσκήμων Βησσαρίων Τολμάτσμπο μεταστάς προς Κύριον τη 26η Απριλίου 1862 μετά
 το μεσονύκτιον, άγων το 57ον έτος από γεννήσεως αυτού και το 32ον από της εν Άθω καταβιώ-
 σεως αυτού».

7. Για τους μοναχούς Βησσαρίωνα και Βαρσανούφιο βλ. «Zapiski o zhizni i podvigah v
 Boze pochivshego startsa igumena ieroshimonaha Vissariona i sotrudnika ego ieroshimonaha
 Varsonofia, osnovatelej Russkogo Sviato-Andreevskogo obschezhitel'nogo skita na Sviatoj
 Gore Afonskoj», Odessa, Sviato-Andreevskago Obschezhitel'nago Skita na Afone, 1884.

8. Για τη ζωή και το έργο των πρώτων Ρώσων κητόρων της βατοπεδινής σκήτης του
 Αγίου Ανδρέα, βλ. «Zapiski o zhizni i podvigah v Boze pochivshih osnovatelej Russkogo Svi-
 ato-Andreevskogo obschezhitel'nogo skita na Sviatoj Gore Afonskoj ieroshimonahov Vissariona

Το δεύτερο μνημείο βρίσκεται στη μονή Ζωγράφου⁹ (εικ. 4). Πρόκειται ουσιαστικά για κενοτάφιο που κατασκευάστηκε το 1873 σε ανάμνηση του μαρτυρίου των είκοσι έξι μοναχών που, σύμφωνα με την παράδοση, θανατώθηκαν μέσα στον πύργο της μονής το 1276, λόγω της σθεναρής τους αντίδρασης κατά της ένωσης των εκκλησιών που υποστήριζε ένθερμα ο τότε αυτοκράτορας Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος και ο Πατριάρχης Ιωάννης Βέκκος¹⁰. Η παράδοση θέλει την εικόνα της Παναγίας Ακαθίστου που βρισκόταν στο ζωγραφίτικο κελλί του Χέροβο να ειδοποιεί με θαυματουργό τρόπο τους Ζωγραφίτες για την έλευση των ενωτικών του Μιχαήλ Παλαιολόγου, με σκοπό να οχυρωθούν στον πύργο και να αμυνθούν¹¹. Το εν λόγω γεγονός μάλιστα απεικονίζεται σε τοιχογραφία του 1817, στο βόρειο τοίχο της λιτής του καθολικού της μονής Ζωγράφου, έργο του ζωγράφου Μητροφάνη¹² (εικ. 5). Στην ίδια μονή έχει αφιερωθεί και παρεκκλήσι προς τιμήν των είκοσι έξι Ζωγραφιτών μαρτύρων, που βρίσκεται στον τελευταίο όροφο της βόρειας πτέρυγας¹³. Αξιοπρόσεκτο επίσης είναι το γεγονός της απεικόνισης του εν λόγω γεγονότος σε φορητές εικόνες της μονής που χρονολογούνται

i Varsonofiiia i sviaschennoarhimandrita Feodorita, ih sotrudnika i vtorogo nastoiatelia skita, nekotoryh drugih ih spodvizhnikov i sobesednikov s prilozheniem kratkikh svedenii o nyneshnem nastoiatiele skita ieroshimonahe Feoklite», *Odessa, CAOCA*, 1889 και Σμυρνάκης, *Το Άγιον Όρος*, σ. 453.

9. Το 1887 επισκέφθηκε το Άγιον Όρος ο Έλληνας πρόξενος στη Θεσσαλονίκη Γ. Δοκός, ο οποίος στην Έκθεσή του προς το Υπουργείο των Εξωτερικών αναφέρει για το εν λόγω μνημείο: «Ο εισερχόμενος εν τη αυλή της Μονής βλέπει δεξιά στήλην εκ μαρμάρου μετά περιφράγματος σιδηρών κιγκλίδων ανεγερθείσαν ότε από του έτους 1859 μέχρι του 1865 ανεκαινίσθη η Μονή. Η εν λόγω στήλη φέρει επιγραφή βουλγαρικήν ην μοι μετέφρασαν ως εξής...». Στη συνέχεια, ο Έλληνας πρόξενος, παραθέτει σε περίληψη τη μετάφραση των επιγραφών, βλ. Ι. Α. Παπάγγελος, «Έκθεση του προξένου Γ. Δοκού περί του Αγίου Όρους (1887)», *Χρονικά της Χαλκιδικής*, τεύχ. 40-41, 1985-1986, σ. 108-109.

10. Για τις καταστροφές που προκάλεσαν στις αγιορειτικές μονές οι λατίνοι, στην προσπάθειά τους να τους πείσουν να δεχθούν την ένωση των δύο εκκλησιών, βλ. Σπ. Λάμπρου, «Τα Πάτρια του Αγίου Όρους», *Νέος Ελληνομνήμων* 9 (1912), σ. 157-161. Σμυρνάκης, *Το Άγιον Όρος*, σ. 76, 468, 542, 557, 576, 683, 690 και 693.

11. Την «Αφήγηση της θυσίας των Ζωγραφιτών μαρτύρων» δημοσιεύει ο Iordan Ivanov, *Balgarski starini iz Makedoniiia, Sofiia* 1970, σ. 437-440. Βλ. επίσης σχετικές μελέτες των: Ivan Bozhilov, «Machenie na zografskite monasi». *Legendi i fakti, Svetogorska Obitel Zograf, II*, Sofiia 1996, σ. 175-189 και Petar Angelov, «Obrazat na vraga v raskaza za zografskite machenitsi», *Hudozhestvenoto nasledstvo na manastira Zograf*, Sofia 1996, σ. 191-196.

12. Η ενεπίγραφη μαρμάρινη πλάκα που βρίσκεται στη δυτική είσοδο του πρόναου του καθολικού της μονής Ζωγράφου, αναφέρει ότι η αγιογράφηση του χώρου έγινε το: «... *ΔΩΣΙ* (1817) *ΔΙΑ ΧΕΙΡΟΣ ΜΗΤΡΟΦΑΝΗΣ*». Για το ζωγάφο Μητροφάνη και το έργο του στη μονή Ζωγράφου, βλ. Atanas Bozhkov - Asen Vasiliev, *Hudozhestvenoto nasledstvo na manastira Zograf*, Sofiia 1981, σ. 107-116.

13. Το παρεκκλήσι βρίσκεται απέναντι από τη σημερινή βιβλιοθήκη της μονής και «ανηγέρθη» το β΄ μισό του 19ου αι.

στο 18ο και 19ο αι.¹⁴ (εικ. 6), αλλά και στη σύγχρονη τοιχογράφηση της οροφής του μικρού Εκθesiaκού χώρου στον Πύργο του Πρωτάτου (εικ. 7). Τέλος, πρέπει να αναφερθεί ότι η Βουλγαρική εκκλησία τους ανακήρυξε ως οσιομάρτυρες και τη μνήμη τους εορτάζει στις 10 Οκτωβρίου.

Το μνημείο, κατασκευασμένο από μάρμαρο, είναι περίοπτο και επιβλητικό. Αποτελείται από ψηλό βάθρο, όπου πατά τετράπλευρη κατασκευή, στις όψεις της οποίας υπάρχουν ψευδοπαραστάδες με ψηλές βάσεις και επίκρανα, που στηρίζουν τόξα. Στην κύρια όψη (δυτική), μεταξύ των παραστάδων και ως το ύψος των επικράνων, δημιουργείται ορθογωνικό άνοιγμα, που φέρει στο εσωτερικό του την εικόνα των είκοσι έξι μαρτύρων και κλείνει με υαλόφρακτο ξύλινο πλαίσιο. Το τύμπανο του τόξου, πάνω από το άνοιγμα, κοσμεί ανάγλυφο στεφάνι. Στις άλλες, δευτερεύουσες όψεις της, σε εντοιχισμένες τοξωτές μαρμάρινες πλάκες, αναγράφονται εγχάρακτες μεγαλογράμματες κυριλλικές επιγραφές, που αναφέρονται στο γεγονός του μαρτυρίου των ανθενωτικών μοναχών. Πολύ σημαντικό στοιχείο, επίσης, αποτελεί η ύπαρξη στο κάτω τμήμα της μαρμάρινης πλάκας, στη μία όψη, της υπογραφής του μαρμαρογλύπτη που κατασκεύασε το μνημείο: I. ΚΟΥΒΑΡΑΣ¹⁵. Την κατασκευή περιβάλλουν τέσσερις κίονες με κοιλόκυρτες βάσεις και κορινθιακά κιονόκρανα, που υποβαστάζουν το επιστύλιο, τις πλευρές του οποίου «δένουν» δύο σειρές από μεταλλικές βέργες, οι οποίες συναντώνται και στο πάνω τμήμα του βάθρου. Το επιστύλιο κοσμούν ανθεμωτά ακρωτήρια που συνδέονται με έλικες. Στο κέντρο του επιστυλίου πατά τρουλίσκος με ψηλό τύμπανο, που επιστέφεται από σταυρό περικλειόμενο από στεφάνι.

Όσον αφορά τις επιγραφές του μνημείου¹⁶, υπάρχουν τέσσερις στις τρεις πλευρές του μνημείου, εκτός της δυτικής, οι οποίες εξιστορούν και το γεγονός.

Στη νότια πλευρά του μνημείου, επί του τόξου, υπάρχει εγχάρακτη κυριλλική επιγραφή σε δύο στίχους:

«сѣ ІѦkw жерѣтѣ ѿ ѿдѣки ѿгнѣсѣжжѣннѣа іакw прѣннѣсѣнѣа тѣсѣ сѣсѣ нсп(о...) ннѣа кс въ лѣпотѣ іакнѣсѣа кс на сѣолѣкѣ прѣлѣжнѣсѣа»

14. Τρεις φορητές εικόνες με τους Ζωγραφίτες μάρτυρες, μία του 18ου αι., μία του 1849 από το παρεκκλήσι του Αγίου Γεωργίου και μία του 1874 από το παρεκκλήσι των είκοσι έξι Ζωγραφικών μαρτύρων, δημοσιεύουν στο έργο τους οι: Atanas Bozhkov - Asen Vasiliev, *Hudozhestvenoto nasledstvo na manastira Zograf*, Sofiia 1981, σ. 352, 356 και 366.

15. Για τον καλλιτέχνη βλ. υποσ. 38.

16. Οι επιγραφές αυτές περιλαμβάνονται στο υλικό της διδακτορικής διατριβής του Ν. Α. Μερτζιμέχ, με θέμα *Επιγραφικά μνημεία της αγιορειτικής μονής Ζωγράφου*.

Σε μετάφραση:

«Σαν οσιομάρτυρες Κύριε πυρπολήθηκαν στο όνομα Σου, θυσία σε εσένα Σωτήρα οι 26, ομολόγησαν την πίστη τους, σε όλη τους την ωραιότητα εμφάνιστηκαν, στον πύργο οι 26 θυσιάστηκαν».

Στην ίδια πλευρά του μνημείου (νότια), κάτω από την προαναφερθείσα επιγραφή, άλλη επιγραφή σε δεκαπέντε στίχους μας δίνει τα ονόματα των Ζωγραφιτών μαρτύρων:

«ИМЕНА СЪТЪИХЪ КЪ
 ПРЪВНОМЪЧНИКОВЪ
 ЗДѢ ПОСТРАДАВШИХЪ
 СВѢ СІА
 ИГЪМЕНЪ ΘΩΜΑ,
 ΒΑΡΣΑΝΦІИ, ΚΥΡΙΛΛЪ, ΜΙ
 ΧΕИ, ΟΙΜΩΝЪ, ΙΛΑΡΙΩΝЪ, ΙΑ
 ΚΩΒЪ, ΙΩΒЪ, ΚΥΠΡΙΑΝЪ, ΟΑ
 ΒΑ, ΙΑΚΩΒЪ, ΜΑΡΤΙΝΙΑΝЪ, ΚΟ
 ΣΜΑ, СЕРГІИ, ΜΙΝНА, ΙΩСІФЪ,
 ΙΩΑΝΝΙΚІИ, ΠΑΝΕΛЪ, ЯНТΩ
 НІИ, ΕΥΘΥΜІИ, ΔΟΜΗΤΙΑΝЪ
 И ΠΑΡΘΕΝІИ,
 ПРОЧИХЪ ЖЕ ЧЕТЪИРЕХЪ
 ИМЕНА НЕИЗВѢСТНИ».

Σε μετάφραση η επιγραφή αναφέρει:

«Τα ονόματα των αγίων 26 / μαρτύρων / που θυσιάστηκαν είναι: / ηγούμενος Θωμάς, / Βαρσανούφιος, Κύριλλος, Μι/χαίος, Σίμων, Ιλαρίων, Ιά/-κωβος, Ιώβ, Κυπριανός, Σάβ/βας, Ιακώβ, Μαρτινιανός, Κο/σμάς, Σέργιος, Μηνάς, Ιωσήφ, / Ιωαννίκιος, Παύλος, Αντώ/νιος, Ευθύμιος, Δομητιανός / και Παρθένιος, / τα υπόλοιπα τέσσερα / ονόματα είναι άγνωστα»¹⁷.

Σύμφωνα με την παράδοση τα τέσσερα άγνωστα ονόματα που αναφέρονται στην επιγραφή ήταν λαϊκοί.

Στην ανατολική πλευρά η εγχάρακτη επιγραφή σε δεκαέξι στίχους (εικ. 8) μας πληροφορεί για το χρόνο των γεγονότων και τα πρόσωπα που διαδραμάτισαν πρωταγωνιστικό ρόλο:

17. Τα ονόματα των είκοσι έξι Ζωγραφιτών μαρτύρων που αναφέρονται στην επιγραφή μας, είναι τα ίδια με αυτά που αναφέρονται στην «Αφήγηση της θυσίας των 26 μαρτύρων» (βλ. υπ. 11) με τη διαφορά ότι ο Παρθένιος αναφέρεται ως εκκλησιάρχης.

«На сѣм мѣстѣ, въ вѣк
 шем пираѣ стїи кс. Пре
 повономѣнницы зѡграф
 стїи, ради доблагѡ испо
 вѣданїа православных
 вѣры, ѿ латин сожжени
 вѣша, при влад(го) чест. Болгар
 стѣм црѣ Кало Іωαννηѣ
 велицѣм, отцѣмъ црѣ же
 ѿ православныхъ восточ
 ныхъ цркви греческомъ ца
 рѣ Мιχαηλѣ Παλειολογѣ и ла
 тино мѣдрствѣшениѣ
 πατριархѣ Ιωαννηѣ νεκτѣ
 въ лѣто от Χρста 1276
 мѣца окт 10 днѣ».

Σε μετάφραση:

«Σε αυτό τον τόπο όπου προϋπήρχε ο πύργος, οι 26 Ζωγραφίτες μάρτυρες θυσιάστηκαν αφού πυρπολήθηκαν υπερασπίζοντας την ορθόδοξη πίστη από τους Λατίνους, και αυτό έγινε επί των ημερών του ευλαβούς μεγάλου Βουλγάρου τσάρου Καλοϊωάννου, που αποχώρησε από την ανατολική ορθόδοξη εκκλησία του Έλληνα αυτοκράτορα Μιχαήλ Παλαιολόγου και του λατίνου πατριάρχη Ιωάννη Βέκκου εν έτει από Χριστού 1276 μήνα Οκτώβριο ημέρα 10η».

Τέλος, στη βόρεια πλευρά του μνημείου η επιγραφή σε δέκα στίχους μας πληροφορεί αφ' ενός μεν για το θαύμα και την εύρεση της εικόνας της Θεοτόκου Ακαθίστου, γνωστή ακόμη στους ζωγραφίτες πατέρες και ως Παναγία του Χέροβο¹⁸ ή Προαναγγελομένη¹⁹, αφ' ετέρου δε για την ακριβή χρονολογία ανέγερσης του μνημείου:

«Здѣ же, въ пепаѣ

18. Η Παναγία οφείλει την ονομασία της στο ομώνυμο τοπωνύμιο (αργότερα και κελί), το οποίο για πρώτη φορά αναφέρεται σε μεταβυζαντινό έγγραφο του 1586, που φυλάσσεται στο Αρχείο της μονής Ζωγράφου (W. Regel, E. Kurtz et B. Korablev, *Actes de Zographou*, St. Petersburg 1907, σ. 141). Ο Σμυρνάκης, στην αρχή του έργου του (*Το Άγιον Όρος*, σ. 20), όταν κάνει λόγο για την ίδρυση των πρώτων μονυδρίων στη χερσόνησο του Άθω, αναφέρει μεταξύ άλλων ότι: «...και έτερα μοναστήρια, π.χ. ... το Χέροβο, ..., ιδρυθέντα ίσως κατά τον δεύτερον συνοικισμόν του Άθω υπό των μοναχών τω 870.»!

19. Σμυρνάκης, *Το Άγιον Όρος*, σ. 558.

ТОРСКАГО ГЕНЕРАЛНАГО
КОНСЛА ЕЪ МАКЕДОНИЈ
ОКОНЧАЛСЯ НА 67 Г. ЖИЗНИ
ЕЪ Г. ГОЛДНЪ, 1874, Г. ЮЛ. 16
И ПОГРЕБЕНЪ ЗДЪСЪ 20, ТОГО
ЖЕ ПОЛЯ ЕЪЧНАЯ БМЖ ПАМЯТЬ ».

Σε μετάφραση:

«Ενθάδε κείται το σκήνος
Νικολάου Θεοδώροβιτς
Γιακουμπόσκι εν ενεργεία
πολιτειακού Συμβούλου του
Ρωσικού - αυτοκρατορικού
εν Μακεδονία Προξενείου.
Απεβίωσεν 67 ετών
εν Θεσσαλονίκη τω 1874, Ιουλίου 16η
και ετάφη ενταύθα τη 20η ιδίου μηνός.
Αιωνία η μνήμη αυτού».

Στην ίδια μονή υπάρχει και δεύτερος τάφος Ρώσου προξένου, ο οποίος όμως δεν κοσμεύεται από επιτύμβια στήλη. Πρόκειται για τον τάφο του Ρώσου προξένου στη Μακεδονία Αλεξάνδρου Αρνολιόντοβιτς Γιακόμπσον²¹, ο οποίος πεθαίνει στη Θεσσαλονίκη στις 3 Φεβρουαρίου 1886 και ενταφιάζεται δύο ημέρες αργότερα στην ίδια μονή. Η μαρμαρίνη πλάκα που συνοδεύει τον τάφο φέρει παρόμοια επιγραφή με την προηγούμενη, μόνο που διαφοροποιούνται τα στοιχεία του αποθανόντος²².

21. Το γενικό προξενείο της Ρωσίας στη Θεσσαλονίκη αυτή την περίοδο παίζει σημαντικό ρόλο στην προώθηση των πανσλαβιστικών ιδεών στη χερσόνησο του Αγίου Όρους και όχι μόνο. Το Φεβρουάριο του 1884 ο γενικός πρόξενος της Ρωσίας στη Θεσσαλονίκη Α. Α. Jakobson, αποστέλλεται από το Ρώσο πρεσβευτή της Κωνσταντινούπολης, στο Άγιον Όρος (Μονή Παντελεήμονος και Μονή Ιβήρων) με σκοπό την επίλυση του λεγόμενου «Γεωργιανικού ζητήματος». Βλ. σχετ. Αμίλιος-Αντώνιος Ταχιάς, *Το Γεωργιανικόν Ζήτημα (1868-1918)*, Θεσσαλονίκη 1962, σ. 51 και 53-57.

22. Η επιγραφή αναφέρει:

«ЗДЪСЪ ПОГРЕБЕНО ТЪЛО
АЛЕКСАНДРА АРНОЛДОВИ
ЧА ЯКОБСОНА ДЪЙСТЕТЕЛЪ
НАГО СТАТСКАГО СОВЪТ
НИКА РОССІЙСКО – ИМПЕРА
ТОРСКАГО ГЕНЕРАЛНАГО
КОНСЛА ЕЪ МАКЕДОНИЈ
ОКОНЧАЛСЯ НА 63 Г. ЖИЗНИ

Ο ενταφιασμός των παραπάνω προσώπων και η ανέγερση μνημείου στη μονή δεν είναι καθόλου τυχαία και συνδέεται άμεσα με τη ρωσική πολιτική αυτής της περιόδου, που είχε ως αρχικό σκοπό τον εκρωσισμό του Αγίου Όρους²³ και διαμέσω αυτού τη σταθερή επιρροή προς το Οικουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, με απώτερο σκοπό τον έλεγχο της Βαλκανικής και την ελεύθερη επικοινωνία της Ρωσίας με το Αρχιπέλαγος και τη Μεσόγειο θάλασσα²⁴.

Και τα τρία μνημεία που εξετάζονται, αποτελούν χαρακτηριστικές περιπτώσεις έργων κλασικιστικής τεχνοτροπίας, η οποία «εισβάλλει» στον ελλαδικό χώρο μετά την ίδρυση του Ελληνικού κράτους το 1830 και καθιερώνεται ως επίσημη καλλιτεχνική έκφραση, επηρεάζοντας καθοριστικά όλες τις μορφές καλλιτεχνικής δημιουργίας την εποχή αυτή²⁵. Επιπλέον, αποτελούν συνηθισμένους και αγαπητούς τύπους ταφικών μνημείων, που συναντώνται στα μεγάλα γνωστά κοιμητήρια του 19ου αι. στον ελλαδικό χώρο²⁶.

Το μνημείο στη Σκήτη του Αγίου Ανδρέα ανήκει στον τύπο «της κρύ-

ЕЪ Г. ГОΛΩНЪ, 1886, Г. ФЕР. 3
И ПОГРЕБЕНЪ ЗДѢСЪ 5 ТОГО
ЖЕ ФЕР. ЕЪ ЧНЯЯ ЕМЪ ПАМЯТЬ».

Σε μετάφραση:

«Ενθάδε κείται το σκήνος
Αλεξάνδρου Αρνολιόντοβιτς
Γιάκομπσον εν ενεργεία
Πολιτειακού Συμβούλου του
Ρωσικού - αυτοκρατορικού
εν Μακεδονία Προξενείου.
Απεβίωσεν 63 ετών
εν Θεσσαλονίκη τω 1886, Φεβρουαρίου 3η
και ετάφη ενταύθα τη 5η ιδίου μηνός.
Αιωνία η μνήμη αυτού».

23. Για τη ρωσική προπαγάνδα στο Άγιον Όρος, βλ. Μ. Μεταξάκη, *Το Άγιον Όρος και η ρωσική πολιτική εν Ανατολή*, Αθήναι 1913 και Ι. Α. Παπάγγελος, «Η ρωσική πολιτική στο Άγιον Όρος κατά τον 19ο αι. και η δραστηριότητα των αγιορειτών ρώσων στην περιοχή της Καβάλας», *Η Καβάλα και η περιοχή της, πρακτικά Α΄ Τοπικού Συμποσίου*, Θεσσαλονίκη 1980.

24. Βλ. Σμυρνάκης, *Το Άγιον Όρος*, σ. 236 και Α.-Α. Ταχιάς, *Το Γεωργιανικόν Ζήτημα (1868-1918)*, Θεσσαλονίκη 1962, του ιδίου «Ανέκδοτα ελληνικά και ρωσικά έγγραφα περί του Γεωργιανικού ζητήματος», *Επετηρίς Εταιρείας Θεολογικών Σπουδών (Ε.Ε.Θ.Σ.)*, τ. ΙΖ, Θεσσαλονίκη 1972.

25. Για την εισαγωγή του κλασικισμού στον ελλαδικό χώρο, βλ. γενικά, Κ. Μπίρης, *Αι Αθήναι από τον 19ον εις τον 20όν αιώνα*, τ. Α΄, Αθήναι 1966, σ. 228-230. Γ. Λάββας, *19ος-20ός αιώνας: Σύνοψη ιστορία της αρχιτεκτονικής*, τ. Α΄, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 22-25.

26. Βλ. γενικά, Η. Μυκονιάτης, «Η ελληνική κοιμητηριακή γλυπτική του 19ου αιώνα», *Αρχαιολογία* 36 (1990) 42-53.

πτης», όπου πατά κίονας²⁷. Ο συγκεκριμένος τύπος είναι γνωστός την εποχή αυτή από ανάλογα παραδείγματα στο κοιμητήριο του Αγίου Γεωργίου στην Ερμούπολη της Σύρου, όπου όμως ο κίονας φέρει την προτομή του νεκρού²⁸ (εικ. 13). Το αγιορείτικο μνημείο λοιπόν, μολοντί ακολουθεί ένα γνωστό την εποχή αυτή τύπο, μορφολογικά διαφοροποιείται, καθώς πάνω στον κίονα δεν υπάρχει, όπως συνηθίζεται, η προτομή του νεκρού, αλλά σταυρός.

Οι οδοντωτές ταινίες του κιονοκράνου αποτελούν χαρακτηριστικά κλασικιστικά μοτίβα που συναντώνται με πολύ μεγάλη συχνότητα στο διάκοσμο έργων μαρμαρογλυπτικής της εποχής, όπως π.χ. τέμπλων, προσκυνηταριών κ.ά.²⁹. Ωστόσο, ως διακοσμητικό μοτίβο κιονοκράνου, από όσα τουλάχιστον παραδείγματα είναι γνωστά, συναντάται εδώ για πρώτη φορά. Το κρανίο του Αδάμ με τα διασταυρούμενα οστά, επίσης, σύμβολο της ματαιότητας των εγκοσμίων, απαντά στο διάκοσμο και άλλων ταφικών μνημείων της ίδιας περιόδου³⁰, είναι όμως γνωστό και από προγενέστερα παραδείγματα, που δεν έχουν ταφικό χαρακτήρα, όπως π.χ. το ανάγλυφο της κόγχης του καθολικού της μονής Αγίου Παύλου, που κατασκευάστηκε το 1844 από τον Τήνιο μαρμαρογλύπτη Ζαχαρία Φιλιππότη³¹.

Η επιτύμβια στήλη στον τάφο του Ρώσου Προξένου στη μονή Αγίου Παντελεήμονος αποτελεί επίσης συνηθισμένο τύπο ταφικού μνημείου την εποχή αυτή. Ο τύπος της στήλης με αέτωμα και ανθεμωτά ακρωτήρια συναντάται στα ευρωπαϊκά νεκροταφεία σε διάφορες παραλλαγές, έχει όμως διάδοση και στον ελληνικό χώρο και εξαιρετικά παραδείγματα, σε πολλές παραλλαγές, υπάρχουν στο κοιμητήριο του Αγίου Γεωργίου στην Ερμούπολη (εικ. 14), στο Α' Νεκροταφείο Αθηνών, στο νεκροταφείο των Πατρών κ.α.³².

Το ιωνικό κυμάτιο στο αέτωμα της στήλης, καθώς και τα ανθεμωτά ακρωτήρια, αποτελούν χαρακτηριστικές μορφές κλασικιστικού διακόσμου,

27. Π. Γαβαλά - Ε. Γαρέζου, *Τα γλυπτά μνημεία του κοιμητηρίου Αγίου Γεωργίου Ερμούπολης Σύρου (19ος-20ός αιώνας)*, Υπουργείο Αιγαίου, Δήμος Ερμούπολης: Γνώση 1994, σ. 17, 20.

28. Ο.π., σ. 20.

29. Α. Γουλάκη-Βουντρά, «Τα μαρμάρινα προσκυνητάρια της Αγίας Τριάδας Πειραιά», *Αμνητός, Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μ. Ανδρόνικο*, Θεσσαλονίκη 1986, πίν. 38.2, 39.2, 3.

30. Γαβαλά-Γαρέζου, *Τα γλυπτά μνημεία*, σ. 737.

31. Δ. Α. Λιάκος, *Τα λιθανάγλυφα του Αγίου Όρους (διδασκαρική διατριβή)*, Τμήμα Αρχιτεκτόνων ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 37.

32. Σ. Λυδάκης, *Οι Έλληνες γλύπτες. Νεοελληνική Γλυπτική, ιστορία-τυπολογία-λεξικό γλυπτών*, Αθήνα: Μέλισσα, 1981, σ. 200.

που απαντούν σε ένα μεγάλο αριθμό μνημείων της ίδιας εποχής³³. Αλλά και το στεφάνι από κλαδί ελιάς, αποτελεί τυπικό κλασικιστικό κόσμημα με έντονο ταφικό χαρακτήρα, που απαντά την ίδια εποχή σε επιτύμβιες στήλες και άλλα ταφικά μνημεία³⁴. Συναντάται όμως αρκετά συχνά στο διάκοσμο και άλλων έργων, χωρίς ταφικό χαρακτήρα, όπως π.χ. στα θωράκια του νάρθηκα του παρεκκλησίου της Παναγίας Πορταίτισσας στη μονή Ιβήρων, που χρονολογούνται το 1892³⁵.

Ενδιαφέρουσες είναι οι παρατηρήσεις μας, όσον αφορά το μνημείο της μονής Ζωγράφου. Τυπολογικά το συγκεκριμένο μνημείο παραπέμπει στα ναϊσκόμορφα μνημεία που συναντώνται στο Α΄ Νεκροταφείο Αθηνών³⁶ και στο κομητήριο του Αγίου Γεωργίου Ερμούπολης³⁷ (εικ. 15). Ωστόσο, η απόδοση του αγιορειτικού μνημείου είναι περισσότερο, θα λέγαμε, «συννοπτική». Επιπλέον, η γενική αρχιτεκτονική σύλληψη του μνημείου παραπέμπει και σε ένα συνηθισμένο τύπο περίοπτων μαρμαρίνων προσκυνηταριών που απαντούν στις Κυκλάδες από τις αρχές του 20ού αι. και μετά και αποτελούν αποκλειστική δημιουργία Τηνίων μαρμαράδων³⁸ (εικ. 16, 17).

Ο μαρμαρογλύπτης που υπογράφει το μνημείο -Ι. ΚΟΥΒΑΡΑΣ- πιθανόν ταυτίζεται με τον Τήνιο Ιάκωβο Κουβαρά³⁹, για τον οποίο όπως επίσης και για την οικογένεια των Κουβαράδων, που εμφανίζεται στην Τήνο από το 18ο αι., οι γνώσεις μας είναι σχεδόν ανύπαρκτες. Ο εντοπισμός λοιπόν του συγκεκριμένου έργου, που μπορεί να αποδοθεί στον προαναφερθέντα καλλιτέχνη, είναι ιδιαίτερα σημαντικός και αποτελεί ενδιαφέρουσα ένδειξη για το επίπεδο της καλλιτεχνικής του δημιουργίας και την ποιότητα της εργασίας του.

Ως προς το διάκοσμο, απαντά κι εδώ το συνηθισμένο θέμα του στεφάνου, είτε αυτόνομο, είτε μαζί με σταυρό, καθώς και τα ανθεμωτά ακρωτήρια⁴⁰. Επιπλέον, ο τύπος του κορινθιακού κιονοκράνου που κοσμεύεται με σταυρούς είναι ιδιαίτερα διαδεδομένος την εποχή αυτή και συναντάται σε διάφορες παραλλαγές σε πολλά έργα και κυρίως σε τέμπλα από εκκλησίες

33. Γουλάκη-Βουτυρά, «Τα μαρμάρια προσκυνητάρια», σ. 212. Λιάκος, *Τα λιθανάγλυφα*, σ. 151.

34. Λυδάκης, *Οι Έλληνες γλύπτες*, σ. 77, εικ. 78.

35. Λιάκος, *Τα λιθανάγλυφα*, σ. 39.

36. Λυδάκης, *Οι Έλληνες γλύπτες*, σ. 206-207.

37. Γαβαλά-Γαρέζον, *Τα γλυπτά μνημεία*, σ. 19.

38. Α. Γουλάκη-Βουτυρά, Γ. Καραδέδος, Γ. Λάββας, *Η εκκλησιαστική μαρμαρογλυπτική στις Κυκλάδες από τον 16ο ως τον 20ό αιώνα*, Αθήνα: Φιλιππότη, 1996, σ. 148-149.

39. Α. Φλωράκης, *Άγιον Όρος. Λιθανάγλυφα*, εκδ. Αθήνα, Τήνος: 2000, σ. 49, σημ. 85.

40. Γουλάκη-Βουτυρά, Καραδέδος, Λάββας, *Η εκκλησιαστική μαρμαρογλυπτική*, σ. 105 και εικ. 155, 156. Λιάκος, *Τα λιθανάγλυφα*, σ. 151.

των Κυκλάδων⁴¹.

Συνοψίζοντας, τα προαναφερθέντα κατ' αρχήν μνημεία ως προς την αρχιτεκτονική διάρθρωση ακολουθούν τύπους γνωστούς στην ταφική αρχιτεκτονική του β' μισού του 19ου αι. στον ελλαδικό χώρο. Σε επιμέρους βέβαια μορφολογικά στοιχεία εντοπίζονται ορισμένες διαφορές όπως π.χ. η ύπαρξη σταυρού αντί της προτομής του νεκρού στον κίονα του τάφου του δικαίου της σκήτης του Αγίου Ανδρέα.

Τα εν λόγω μνημεία όμως πέρα από αρχιτεκτονικές κατασκευές συνδέονται, όπως ήδη έγινε αντιληπτό, άμεσα με συγκεκριμένα πρόσωπα και ιστορικά γεγονότα των καθιδρυμάτων και καθώς τα μελετά κανείς καταλήγει σε ορισμένες παρατηρήσεις.

Κοινό χαρακτηριστικό και των τριών μνημείων είναι ότι βρίσκονται σε σλαβικά καθιδρύματα. Η ύπαρξη των κτισμάτων αυτών στα σλαβικά καθιδρύματα, δεν πρέπει να είναι άσχετη και με την προσπάθεια επιβολής και κυριαρχίας τους, μέσω της προβολής σημαντικών πολιτικών προσώπων, όπως των Ρώσων προξένων, που προωθούσαν το κίνημα του πανσλαβισμού στον ευρύτερο Μακεδονικό χώρο⁴². Από την άλλη μεριά, η καθιέρωση του εορτασμού της μνήμης των Ζωγραφιτών μαρτύρων και η ανέγερση επιβλητικού μνημείου προς τιμήν τους, σε μια ευαίσθητη περίοδο για τις νεοσυσταθείσες κρατικές οντότητες της Βαλκανικής, συντελεί ομοίως στην ενδυνάμωση της πανσλαβιστικής προπαγάνδας την εποχή αυτή⁴³.

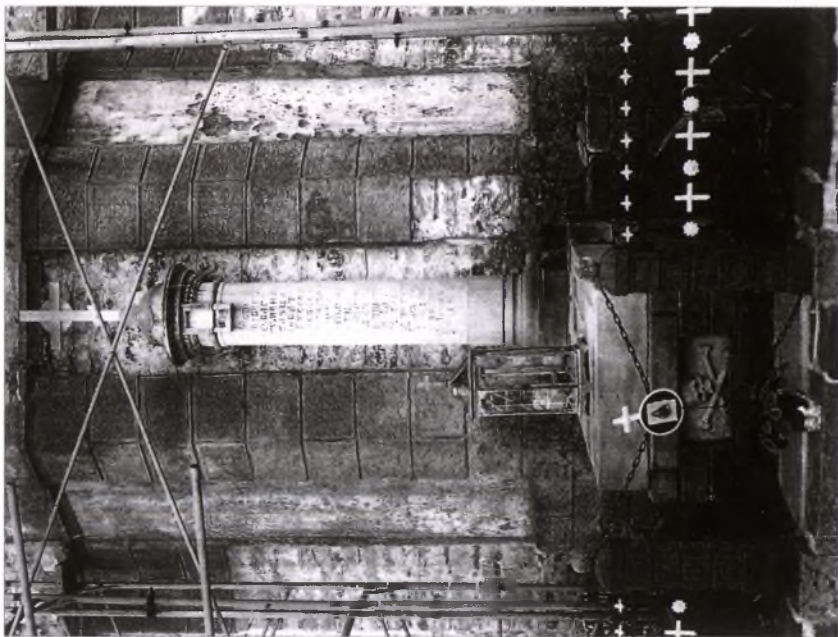
Τέλος, στο ίδιο αποτέλεσμα αποσκοπεί και η ανέγερση του τρίτου μνημείου προς τιμήν του πρώτου Ρώσου δικαίου της σκήτης του Αγ. Ανδρέα. Με αυτό τον τρόπο αφ' ενός μεν τονίζεται η ρωσική παρουσία στο χώρο του Αγίου Όρους, αφ' ετέρου δε λησμονείται το ελληνικό παρελθόν της Βατοπεδινής σκήτης, θέτοντας μια νέα αρχή στα αγιορειτικά πράγματα⁴⁴.

41. Γουλάκη-Βουτυρά, Καραδέδος, Λάββας, *Η εκκλησιαστική μαρμαρογλυπτική*, εικ. 165, 190.

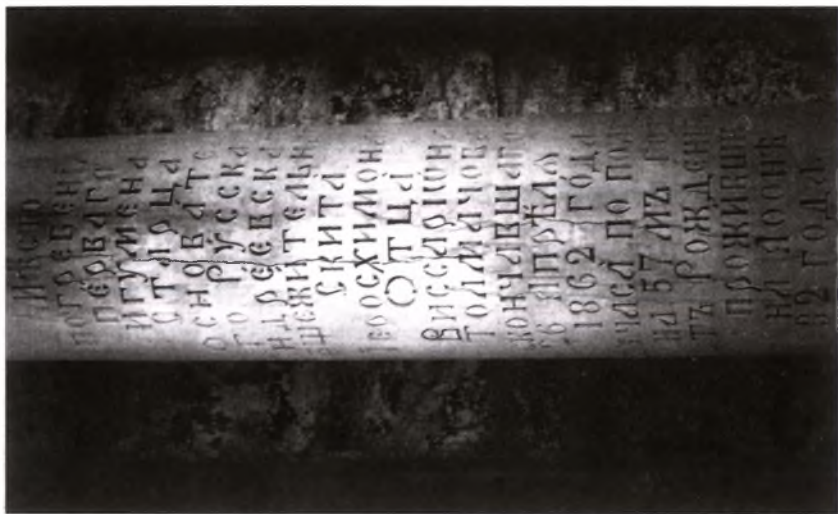
42. Βλ. υποσ. 20 και 22.

43. Δεν είναι τυχαία ίσως η ανέγερση του εν λόγω μνημείου, η οποία έγινε μετά το σχίσμα που κήρυξε ο πατριάρχης Άνθιμος ΣΤ' προς τη Βουλγαρική Εξαρχία, στη Σύνοδο που συγκροτήθηκε στις 12 και 16 Σεπτεμβρίου 1872, καθώς επίσης και τα γεγονότα των ετών 1873-1876 (αντίποινα κατά των κτημάτων των αγιορειτικών μονών στις περιοχές της Βεσσαραβίας και Γεωργίας). Βλ. Σμυρνάκης, *Το Άγιον Όρος*, σ. 212.

44. Το 1887 επισκέφθηκε το Άγιον Όρος ο Έλληνας πρόξενος στη Θεσσαλονίκη Γ. Δοκός, ο οποίος στην Έκθεσή του προς το Υπουργείο των Εξωτερικών αναφέρει για τη Σκήτη του Αγίου Ανδρέα: «*Η πλουσία κοινοβιακή Σκήτη του Σεραγιού... , οικοδομήθη δε μεγάλη εν έτει 1849 επιδειξάσης ασύγγνωστον απρονοησίαν και ανοχήν της επικυριαρχου Μονής του Βατοπεδίου και της εν Καρναίς Κοινότητος παρά τη οποία ετέθη η Σκήτη αύτη ως φρουρός και πρακτορείον της εν Αγ. Παντελεήμονι πανσλαβιστικής προπαγάνδας.*». Βλ. Παπάγγελος, «Έκθεση του προξένου Γ. Δοκού», σσ.116-117.

Εικ. 1. Σπήτη Αγίου Ανδρέα («Σεράφι»), τάφος του πρώτου δι-
καίου ιερομονάχου Βησσαρίωνα.

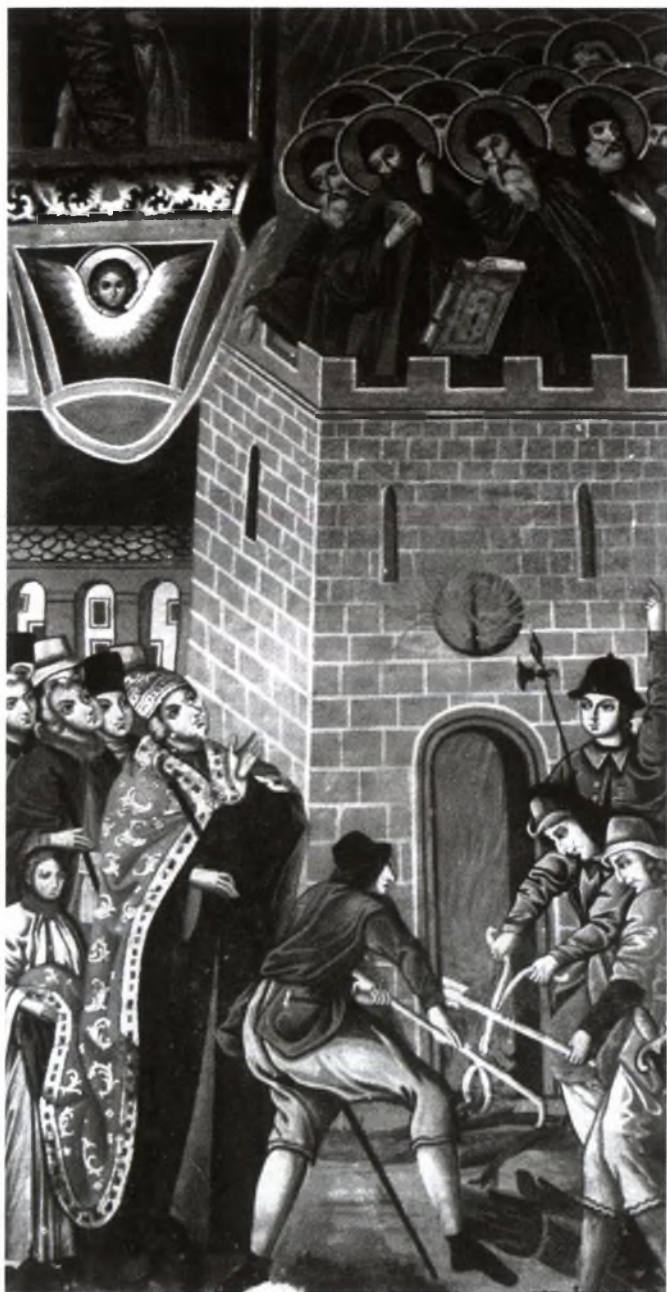
Εικ. 2. Τάφος Βησσαρίωνα, επιγραφή στον κίονα.

Εικ. 3. Ο ιερομόναχος Βησσαρίωνας (φωτογραφία).

Εικ. 4. Μονή Ζωγράφου, ταφικό μνημείο των είκοσι έξι μαρτύρων.

Εικ. 5. Τοιχογραφία λιτής καθολικού μονής Ζωγράφου (1817).

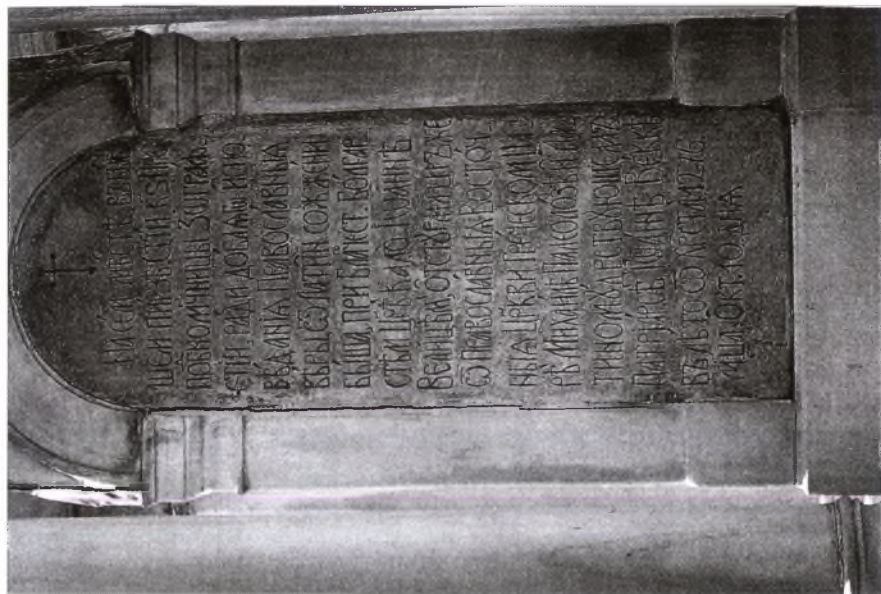
Εικ. 6. Μονή Ζωγράφου, φορητή εικόνα (1849).

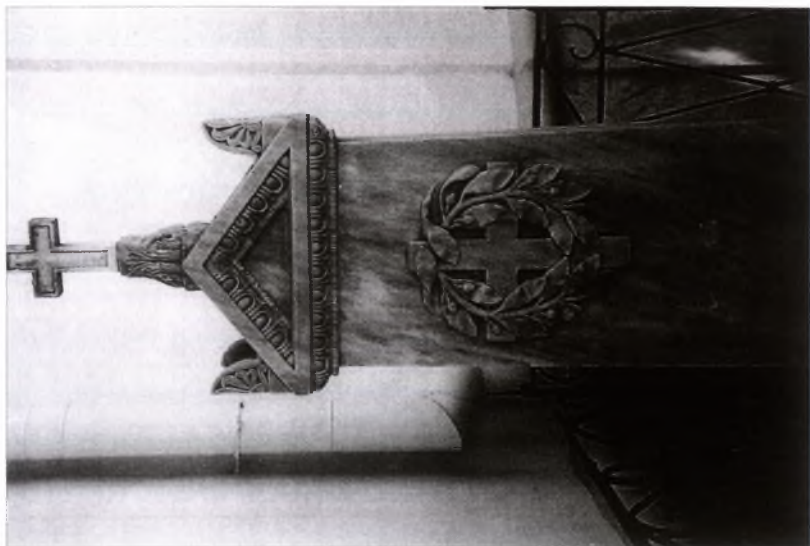
Εικ. 7. Πύργος Πρωτάτου, σύγχρονη τοιχογραφία οροφής στον Εχθρειακό χώρο (20ος αι.).

Εικ. 8. Μνημείο Ζωγραφιστών μαρτύρων, ενεπίγραφη μαρμάρινη πλάκα στην ανατολική πλευρά.

Εικ. 9. Μνημείο Ζωγραφιστών μαρτύρων, ενεπίγραφη μαρμάρινη πλάκα στη βόρεια πλευρά.

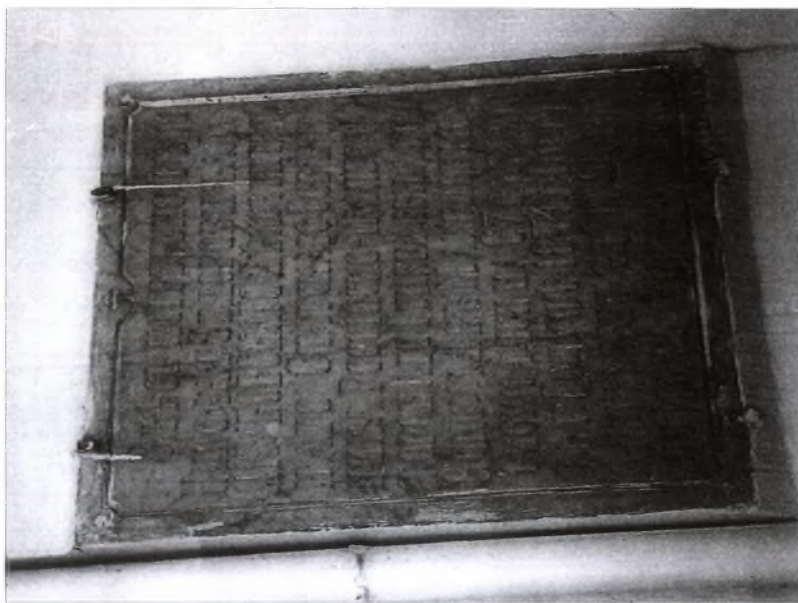
Εικ. 11. Τάφος του Ρώσου Προξένου (λεπτομέρεια).

Εικ. 10. Μονή Αγίου Παντελεήμονος, τάφος του Ρώσου Προξένου Νικολάου Θεοδώρητις Γιακουμλόβσκι.

Εικ. 13. Ταφικό μνημείο στο κοιμητήριο του Αγίου Γεωργίου στην Ερμούπολη Σύρου, κτήμα Κωνσταντίνου Νεγρεπόντε (Γαβαλά-Γαρέζου, Τα γλυπτά μνημεία, εικ. στη σ. 555).

Εικ. 12. Τάφος του Ρώσου Προξένου, ενεπίγραφη μαρμάρινη πλάκα στο βόρειο τοίχο του παρεκκλησίου του Αγίου Μητροφάνη.

Εικ. 14. Ταφικό μνημείο στο κοιμητήριο του Αγίου Γεωργίου στην Ερμούπολη Σύρου, κτίσμα κληρονόμων Γαϊτζή και Κεχαγιά (Γαβαλά-Γαρέξου, Τα γλυπτά μνημεία, εικ. στη σ. 552).

Εικ. 15. Ταφικό μνημείο στο κοιμητήριο του Αγίου Γεωργίου στην Ερμούπολη Σύρου, κτίσμα κληρονόμων Παύλου Ιωάννου και Κωνσταντίνου Αναγνωστοπούλου (Γαβαλά-Γαρέξου, Τα γλυπτά μνημεία, εικ. στη σ. 554).

Εικ. 16. Τήνος, Πύργος, προσκυνητάρι Αγίου Νικολάου (Γουλάκη-Βουτυρά, Καραδέδος, Λάββας, Η εκκλησιαστική μαρμαρογλυπτική, εικ. 299).

Εικ. 17. Τήνος, Υστέρνια, προσκυνητάρι Αγίας Παρασκευής (Γουλάκη-Βουτυρά, Καραδέδος, Λάββας, Η εκκλησιαστική μαρμαρογλυπτική, εικ. 300).